

HAL
open science

Mik'ayēl Tch'amтч'ian, l'inventeur de la date de conversion de Tiridate III le Grand au christianisme

Maxime Yevadian

► **To cite this version:**

Maxime Yevadian. Mik'ayēl Tch'amтч'ian, l'inventeur de la date de conversion de Tiridate III le Grand au christianisme. *Mechitar e i Mechitaristi, una scuola de lumi christiana*, Ordre des Pères Mékhitaristes, May 2018, Venise, Italie. ⟨hal-02070465⟩

HAL Id: hal-02070465

<https://hal.science/hal-02070465v1>

Submitted on 19 Apr 2019

HAL is a multi-disciplinary open access archive for the deposit and dissemination of scientific research documents, whether they are published or not. The documents may come from teaching and research institutions in France or abroad, or from public or private research centers.

L'archive ouverte pluridisciplinaire HAL, est destinée au dépôt et à la diffusion de documents scientifiques de niveau recherche, publiés ou non, émanant des établissements d'enseignement et de recherche français ou étrangers, des laboratoires publics ou privés.

HAL Authorization

Mik'ayēl Tch'amtch'ian, l'inventeur de la date de conversion de Tiridate III le Grand au christianisme

Parmi les nouveautés conceptuelles majeures de l'*Histoire des Arméniens depuis le commencement du monde jusqu'à l'an de grâce 1784, à partir de divers manuscrits*, il y a la volonté de Mik'ayēl Tch'amtch'ian de dater les événements de l'histoire arménienne en fonction du calendrier julio-grégorien. Et parmi les grands tournants de l'histoire de ce peuple, le principal est peut-être la conversion du roi de Grande-Arménie, Tiridate III, par Grégoire l'Illuminateur, qui est aussi, sans doute, l'un des plus difficiles à dater. Mik'ayēl Tch'amtch'ian a réalisé des tables de concordance selon la méthode élaborée par Eusèbe de Césarée, au IVe siècle, pour dater et mettre en correspondance les principaux événements de l'histoire biblique, grecque et latine¹.

Pour dater la conversion de Tiridate III, Tch'amtch'ian disposait essentiellement de l'histoire d'Agathange, une œuvre classique de la littérature arménienne contenant en son centre un fameux précis de la théologie arménienne, la catéchèse dite de saint Grégoire l'Illuminateur.

Or Agathange ne dit qu'une chose : Grégoire fut emprisonné la première année du règne de Tiridate et sortit de prison pour convertir le roi. Le problème pour Tch'amtch'ian réside dans le fait qu'il lisait deux durées différentes pour l'emprisonnement du martyr : soit 13 ans, soit 15 ans². Ces deux dates ont été reprises par les sources postérieures.

Nous avons déjà pu observer que, si Agathange donne ces deux durées principales, c'est probablement parce que l'une de ces sources mentionnait 15 ans, l'autre 13 ans, et qu'il n'a pas jugé bon de les unifier en choisissant l'une ou l'autre, à moins que l'une et l'autre aient eu une signification suffisante pour qu'il les ait conservées telles quelles.

Or ces deux durées ont une valeur à la fois symbolique et allégorique, et non historique ; l'objectif d'Agathange étant d'insérer la conversion de l'Arménie

¹ Nous reprenons ici, en les adaptant, les pages 357-364 de notre étude sur la christianisation de l'Arménie, Yevadian, 2008.

² Grégoire est resté 13 ans dans la fosse selon l'Agathange Arménien, aux paragraphes 122, 124 et 132 ; 15 ans aux paragraphes 215 et 233.

50 ՀՀ Կառման Ժամանակագրական շեղումներ - Գրք - Գ :

ՀՀ Գ	Տարի Թարգմանք	Կրթական ժամանակ	Պատմ Թարգմանք	Կայսեր Համակարգ	Վերականգն Համակարգ	Հիշատակ ժամանակ	Ուշ ժամանակ
298	13		0	15	1		2
299	14		7	10	4		3
300	15		8	17	3	Այս օրը ան կերպ - 2404	4
301	16		9	18	6	Կրթական համակարգ	4 1
302	17	Երկրորդ Համապատասխան համակարգ	11 0 22 0 Գ	19	7	Ստորագրված դասագրքի համակարգ	2
303	18		2	20	8	Կրթական համակարգ	3
304	19	Համապատասխան համակարգ	3	Կրթական համակարգ	Ստորագրված Հ. Ե. 5	Կրթական համակարգ	4
305	20	4	Համապատասխան համակարգ	2	2		4 1
306	21	5	Կրթական համակարգ	3	3		2
307	22	6	1	2 + 4	4	Կրթական համակարգ	3
308	23	7	4	1 + 5 1 1 1 1 Կրթական	5	Կրթական համակարգ	4
309	24	8	1	4 + 0 + 1	Կրթական համակարգ	2 1	4 1
310	25	9	1	5 + 7 + 1	1	Կրթական համակարգ	2
311	26	10	7	6 + 8 + 4	Ստորագրված Գ		3
312	27	11	8	7 + 5	2	Կրթական համակարգ	4
313	28	12	9	8 + 6	3		4 1
314	29	13	10	9 + 7	Ստորագրված Հ. Ե. 11	Կրթական համակարգ	2
315	30	14	11	10 + 8	2	Կրթական համակարգ	3
316	31	15	12	11 + 9	3	Կրթական համակարգ	4
317	32	16	13	12 + 10	4	Կրթական համակարգ	4 1
318	33	17	14	13 + 11	5	Կրթական համակարգ	2
319	34	18	Համապատասխան համակարգ	14 + 12	6	Կրթական համակարգ	3
320	35	19	2	15 + 13	7	Կրթական համակարգ	4
321	36	20	3	16 + 14	8	Կրթական համակարգ	4 1
322	37	21	4	17 + 15	9	Կրթական համակարգ	2
323	38	22	5	18 + 16	10	Կրթական համակարգ	3
324	39	23	6	19	11	Կրթական համակարգ	4

Tables de concordance conçues par Mik'ayël Tch'amтч'ian sur le modèle de celles d'Eusèbe de Césarée, bibliothèque de l'Ordre mékhitariste.

dans le Plan Divin de la Création. La naissance du Christ a lieu, d'après les calculs en usage en Arménie, en 5200 de l'ère de la Création ; après la naissance du Christ en 5200, ou 5500, selon certains calculs, Agathange veut placer la conversion de Tiridate en 5500 de l'ère de la Création, ce qui correspond à l'an 300 de l'ère de l'Incarnation. Les chiffres 15 ou 13 sont, de ce fait, purement théologiques, car ils tendent à amener la conversion du moment de l'avènement de Tiridate à l'an 300 de l'Incarnation.

En fait, la différence de deux ans s'explique assez aisément car, dans toute l'Asie antérieure, on utilisait couramment les canons d'Eusèbe. C'est en effet Eusèbe qui a largement élaboré cette vision de l'ère de la Création débutant en 5200 ; les modalités de calcul étant légèrement différentes en Arménie et dans l'Empire. De ce fait, les sources en usage en Grande-Arménie donnaient 13 ans, alors que les sources arméno-byzantines parlent de 15 ans. Pour qui s'intéresse quelque peu aux questions des différentes ères, ce décalage de deux ans est tout à fait naturel et trouve son explication logique dans la différence entre les milieux où ces calculs furent effectués. Brian MacDermot fait une analyse tout à fait intéressante des différentes dates (552, 553, ou 555) proposées pour le début de l'ère arménienne, donnant une explication similaire à la mienne, qu'il n'est pas inutile de rappeler :

« L'ère chrétienne la plus utilisée par les Arméniens, en accord avec Eusèbe, est représentée par les tables de Samuel d'Ani. C'est-à-dire en avance de deux ans par rapport à la nôtre. [...] Mais en termes généraux, l'explication vient de la diversité et de la variété des ères chrétiennes, qui dans les différents mondes [= ères culturelles], sont utilisées par nos sources³. »

Dans son *Histoire*, Mik'ayël Tch'amtch'ian a longuement étudié les diverses versions de l'emprisonnement de Grégoire qui dure 13, 14, ou 15 ans, selon les auteurs et les passages d'un même auteur. Il adopte finalement le nombre de 15 ans et situe la conversion de l'Arménie après la libération de Grégoire. Par un simple calcul, il convertit cette date dans le calendrier julio-grégorien et arrive ainsi à l'an 301. Ce raisonnement paraît incontestable, pourtant il est inexact.

Pour comprendre l'erreur, il faut remonter aux origines de l'ère chrétienne. Vers 525, Denys le Petit établit un calendrier pascal basé également sur les canons chronologiques d'Eusèbe en suivant le comput d'Alexandrie. L'exercice avait déjà été plusieurs fois tenté sans parvenir à un résultat satisfaisant du fait de la difficulté à synchroniser les cycles lunaire et solaire, d'une part, le calcul alexandrin et les canons alors en usage à Rome, d'autre part. Il y a plus d'un siècle que les spécialistes cherchent à comprendre comment Denys s'y est pris pour créer notre ère chrétienne. Dans un ouvrage

³ MacDermot, 1970, p. 299.

380

Պիլիպոս Բ Գլխակ ԼԳ

պատկերահանութիւնս և նկարել զդիմն գեղեցիկ կու-
սից . զի ինչ որ հաճեցի՛ առցէ զնա . և թեպէտ կին իւր
Թագուհին պիտիկ , որ և սերենա՛ կամ էլ Եւթերես , առ-
կաւին կենդանի էր . բայց կամէր աւնուլ և զայլ ևս ՚ի վր
այնր ինչ ստիպուէ հեթանոսաց :

Իմացեալ ապա ինդրակաց զտեղի բնակուածն սից կուսա-
նացն՝ զորս յիւրեպար , հասին անդր , և բռնուած ՚ի միտն ՚ի
ներքս : Իս տեսեալ զկիցն հախիսիսն՝ սրանչայսն ընդ
գեղ նորս . և անդէն վազկազակի նկարեալ ՚ի սաստակի
զկերպարանս երեսաց նորին հասուցին առ գիտկեախանոս :

Իբրև ետես նա զպատկեր հախիսիսեայ , հարաւ տաստիկ
՚ի սեր նր . և զուարճացեալ յանձն իւր՝ ետ հրաման առ-
նել պարտատուի խրատուէ , և ստել առ իցն զհախի-
սիսն :

Տեսեալ սրբուհայն զպիտանեայ և հախիսիսեայ և այլոց
կուսանոց , Եթէ անհարին փսնդ շարեաց հանդերձեայ և
սարարել զնորք , առ հասարակ վրդովեցան և խուճարեցան .
և միաբան առ նո՛ր գիտեայ աջօթիւք՝ զանձինս ճողարել
փութային ՚ի սղծուէ հեթանոսաց : Ամեն իրի խորհուրդ ՚ի
միտս հաստատեալ խոյս ետուն ՚ի փանց անտի լուկեայն ,
առեալ ընդ իւրեանս զամեն ՚ի բարեպաշտ բաշանայից .
և էին նմբին նք ոգիք աւելի քան զեօթանոսուն . և զի-
մեալ ընդ այլեայլ ճանապարհ՝ հասին ՚ի կողմանս արևե-
լից , և զրուեցան ՚ի զանազան տեղիս . ոմանք ՚ի յանա-
պատս մարտեայք , և ոմանք ՚ի լերինս բնակեայք . ոմանք ՚ի
գերուի վարեայք , և ոմանք յաւանս և ՚ի գիւղս սրանցի-
տացեայք . յարոց մի էր և սրբուհին մանե . որ գնացեալ
ճգնել ՚ի լերինս սեպուհոյ ՚ի դարմառեայ կառարի յաշ-
խարհին բարձր հոյսց . և այլ ոմն սրբուհի կոյս նու՛ն
անուն , որ գիտեայ յաշխարհն փրաց . զորմն ոմնիս գրել
ի վերջ :

Ըստ բազումք ևս ըստ նո՛րային ինն ազգեցուէ ուղղեցան
աւարժանական գնացիւք ՚ի ներքառողն կողմն հայաստան
աշխարհի . որոց ոմանք հանդերձ երկք բաշանայիւք ըստ
աւանդեղոյ յայտնուարոց ՚ի վերք . շե . և կոխ . ց . բնակե-
ցան ՚ի կողմանս լերինս վարապայ ՚ի փասպարտիան ճի ,
ուտելով ի իւրեանս և զո՛ր խալն որ էր սիցս հախիսի-
սեայ : Ըստ և մին ՚ի բաշանայից որ ընկերացեալ էր ի նո՛ն ,
և կոչուր ստեփանոս , գնացեալ ՚ի լեառն քաւանոյ յճն
սիւնեայ՝ անդ զճարեայ զկեանս իւր : Իսկ սրն գայիտե
և հախիսիսն հանդերձ այլ ևս երեսուն և հինգ բնիկորք և
կեալ հասին յաշխարհն արարատեան մաս ՚ի սահմանս փա-

զոր-

Ըստ 300

Ս

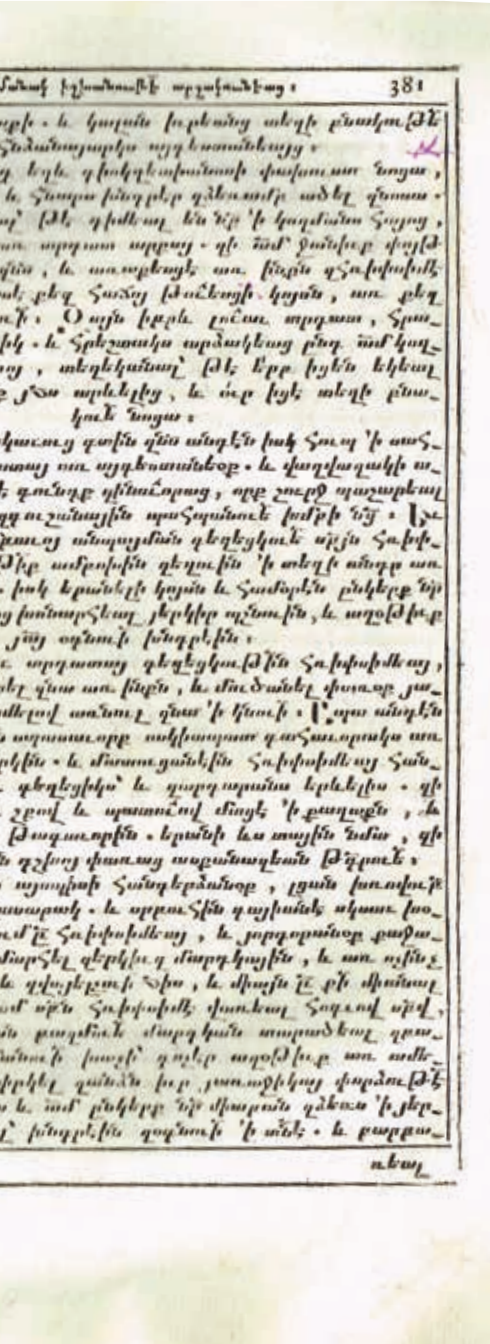
զարշապատ քաղաք
ի
Է . Իբրև ուր
զայրացաւ յայժ .
ապա տեղեկացեալ
գրեաց ի մարտի
ստորցի գառնել
կոյս . և եթէ ա
սրբուհոյ ՚ի կոյ
ման եհան սաստ
մանս տրուէ իւր
այնպիսի կուսանց

Իս ահա զինի առ
մանս վաղարշապա
քաղաքցան յարթոյ
զհանաւորարին
ի սարաձիւր համ
սիսեայ , բայց իւր
ի տեսանել զնա
առ սրատեսանոս

Իբրև սրատեսցս
սրատուէր ետ ըր
սրարանս իւր , կս
արգրուտուս ա՛մ ին
գուրս հնձանոյս
գերանս այնիւս և
զարգարեայի , և
յանդ իման լիցի
լինելոց ետ ստե
ի զայ սից անդր
կուսանցն առ հ
սիւր ի ստոյ իւր
լերել զնա՛ արհա
հասմարի զխոս
սիրով : Էջմուշ
անդէն յանդ ին
զուկս իւր ՚ի ոմ
նացուածն նո՛ն
անտի : Երկու
կինս ամբարձու

Ըստ 301

Double page de l'Histoire des Arméniens de Mik'ayel Tch'amtch'ian où il discute la durée de l'emprisonnement de Grégoire l'Illuminateur, collection Hovann Simonian.

Anno Domini Les origines de l'ère chrétienne, Georges Declercq discute des différentes thèses et propose une lecture pertinente de l'œuvre de Denys. Présentant sa table pascale, Denys écrit la chose suivante :

« Étant donné que Cyrille le bienheureux fit débiter son premier cycle en l'an 153 de Dioclétien et termina son dernier cycle, en l'an 247 de Dioclétien, nous devons commencer le nôtre en l'an 248 de cet homme qui fut plutôt tyran qu'empereur. Cependant, à l'intérieur de nos cycles, nous n'avons pas voulu honorer la mémoire de celui qui fut un des persécuteurs impies des chrétiens. Mais nous avons voulu plutôt compter les années à partir de l'Incarnation de Notre Seigneur Jésus-Christ, afin que le commencement de notre espérance nous paraisse plus familier et la Passion de notre rédempteur soit illuminée de façon plus glorieuse encore⁴. »

109

Denys part de l'ère de Dioclétien, qui débute la première année de cet empereur, en 284. Donc, la première Pâques de cette ère fut célébrée le 12 avril 285. Si l'on suit Georges Declercq dans ses conclusions : « En 532 ap. J.-C., le jour de Pâques, qui marque effectivement le début de la table de Denys le Petit, était effectivement le jour de Pâques de la 248e année de [l'ère de] Dioclétien⁵. » Ce fait est incontestable, mais le computiste est allé plus loin pour que son calcul tombe définitivement juste.

« En faisant correspondre la 248e année de Dioclétien avec l'ère de l'Incarnation, il aurait dû arriver dans ce cas à l'an 531. Au lieu de cela, il additionna simplement 284 et 248 pour arriver à 532 ap. J.-C., soit parce qu'il avait calculé les années jusqu'à la première année de Dioclétien (mais sans l'inclure), ou parce

4 Denys le Petit, *PL*, LXVII, c. 482.

5 Declercq, 2000, p. 140.

qu'il avait erronément compté deux fois la première année du règne de cet empereur. (Une fois en tant que 284e année depuis le Christ et encore une fois en tant que la première des 248 années de règne)⁶. »

Cette erreur de calcul, fortuite ou volontaire, lui permit d'arriver à une « date idéale du point de vue du comput⁷ ». Il est donc probable que Denys modifia délibérément la chronologie événementielle. F. Wallis souligne d'ailleurs que l'étude des écrits de Denys tend à laisser penser qu'il portait une attention mineure⁸ à l'Histoire. On peut donc en tirer raisonnablement la même conclusion que W. A. van Wijk, à savoir que l'ère dionysienne est chronologique et non historique⁹. Rappelons que le savant moine ne cherchait pas à créer une ère universelle, mais, simplement, à permettre à l'Église de Rome de calculer correctement la fête de Pâques.

Ce qui est fondamental pour notre sujet est de constater que l'ère de Denys le Petit, diffusée par Bède le Vénérable au VIIe siècle, est en avance d'une année sur l'ère arménienne. Ce point a été autrement formulé par Georges Declercq : « Il est dès lors probable que le point de départ de l'ère chrétienne créée par Denys le Petit ait été le 25 mars de l'an 1 ap. J.-C.¹⁰ » et non la position théorique supposant un début en l'an 0.

Quand Mik'ayēl Tch'amtch'ian a fait son calcul, il ne pouvait pas tenir compte des libertés prises par Denys. Il convient donc de retrancher une année à 301 : ce qui donne l'an 300. Cette date n'est autre que la date symbolique élaborée par Agathange. La date historique de la conversion de Tiridate étant à chercher autour de 295, comme nous avons tenté de le prouver.

En conclusion, la seule date que nous ait laissée la tradition arménienne classique pour la conversion du roi Tiridate III est l'année 5500 de l'ère de la Création, soit l'an 300 de l'ère de l'Incarnation. Cette date est théologique et ne saurait être utilisée dans les recherches historiques. En élaborant la date de 301, Mik'ayēl Tch'amtch'ian a commis une double méprise : en la considérant comme historique, et en la transposant dans l'ère julio-grégorienne. Notons, qu'après lui, aucun historien n'a remarqué cette double méprise et qu'aujourd'hui encore, les trois Églises arméniennes la considèrent comme la date historique de conversion de l'Arménie au christianisme.

M. Y.

Maxime Yevadian

⁶ Declercq, 2000, p. 141.

⁷ *Idem*, 2000, p. 143.

⁸ Wallis, 1999, p. 338.

⁹ Van Wijk, 1943, p. 38.

¹⁰ Declercq, 2000, p. 150.